

अंबाजोगाई शहरातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व सामाजिक विकासाचे तुलनात्मक अध्ययन

ज्ञानराज प्रल्हाद पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक,

श्री बालाजी शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित अध्यापक महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जि. बीड, महाराष्ट्र

Email: dnyan10edu@gmail.com

सारांश

शिक्षण ही विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाची प्रक्रिया असून त्यामध्ये बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक, नैतिक आणि शारीरिक विकासाचा समावेश होतो. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व सामाजिक विकासाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भावनिकदृष्ट्या सक्षम विद्यार्थी आत्मविश्वासाने निर्णय घेतात, तणावाचे व्यवस्थापन करतात आणि सामाजिकदृष्ट्या अधिक समायोजित असतात. सामाजिक विकासांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्य, नेतृत्व, सामाजिक जबाबदारी आणि प्रभावी संवाद कौशल्ये विकसित होतात. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश अंबाजोगाई शहरातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व सामाजिक विकासाचे तुलनात्मक अध्ययन करणे हा आहे. संशोधनासाठी वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. अंबाजोगाई शहरातील चार माध्यमिक शाळांमधून प्रत्येकी 40 विद्यार्थी निवडून एकूण 160 विद्यार्थ्यांचा नमुना निश्चित करण्यात आला. माहिती संकलनासाठी संशोधकाने स्वनिर्मित भावनिक व सामाजिक विकास प्रश्नावलीचा वापर केला. संकलित माहितीचे विश्लेषण सरासरी, प्रमाण विचलन आणि t-परीक्षण यांच्या साहाय्याने करण्यात आले. अभ्यासातून विद्यार्थ्यांचा भावनिक व सामाजिक विकास समाधानकारक स्तरावर असल्याचे आढळून आले. मुलींचा भावनिक व सामाजिक विकास मुलांच्या तुलनेत अधिक असल्याचे दिसून आले. तसेच शालेय वातावरण, शिक्षकांचे मार्गदर्शन आणि सहशालेय उपक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या विकासावर सकारात्मक प्रभाव असल्याचे स्पष्ट झाले.

Key Words: भावनिक विकास, सामाजिक विकास, माध्यमिक विद्यार्थी, तुलनात्मक अध्ययन, अंबाजोगाई.

प्रस्तावना

शिक्षण ही मानवाच्या सर्वांगीण विकासाची प्रक्रिया आहे. शिक्षणाद्वारे व्यक्तीच्या ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये, वृत्ती आणि सामाजिक जाणीवा विकसित होतात. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेमध्ये केवळ शैक्षणिक यशावर भर न देता

विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व सामाजिक विकासालाही तितकेच महत्त्व दिले जाते. विद्यार्थ्यांचे जीवनातील यश हे केवळ बौद्धिक क्षमतेवर अवलंबून नसून त्यांच्या भावनिक स्थैर्य, आत्मनियंत्रण, सामाजिक समायोजन आणि संवाद कौशल्यांवरही अवलंबून असते.

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी किशोरावस्थेच्या महत्त्वपूर्ण टप्प्यातून जात असतात. या काळात त्यांच्यामध्ये शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि सामाजिक बदल वेगाने घडत असतात. भावनिक विकासामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, आत्मनियंत्रण, भावनांचे योग्य व्यवस्थापन आणि सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित होतो. सामाजिक विकासामुळे सहकार्य, नेतृत्व, सामाजिक जबाबदारी आणि समूहात कार्य करण्याची क्षमता वाढते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर विशेष भर देण्यात आला आहे. सामाजिक-भावनिक शिक्षण हे शालेय शिक्षणाचा अविभाज्य भाग असावे असे नमूद करण्यात आले आहे. या पार्श्वभूमीवर अंबाजोगाई शहरातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व सामाजिक विकासाचा अभ्यास करणे आवश्यक वाटले.

अध्ययनाची आवश्यकता व महत्त्व

विद्यार्थ्यांचा भावनिक आणि सामाजिक विकास हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व निर्मितीचा पाया असतो. भावनिकदृष्ट्या संतुलित विद्यार्थी शैक्षणिक तसेच सामाजिक क्षेत्रात अधिक यशस्वी ठरतात. सामाजिकदृष्ट्या विकसित विद्यार्थी समाजातील जबाबदार नागरिक म्हणून घडतात. अंबाजोगाई शहरातील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व सामाजिक विकासाची सद्यस्थिती जाणून घेण्यासाठी आणि त्यास पूरक घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी हे संशोधन महत्त्वाचे आहे.

संशोधन समस्या

“अंबाजोगाई शहरातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व सामाजिक विकासाचे तुलनात्मक अध्ययन”

अध्ययनाची उद्दिष्टे

1. माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या भावनिक विकासाचा अभ्यास करणे.
2. माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक विकासाचा अभ्यास करणे.
3. मुला व मुलींच्या भावनिक विकासाची तुलना करणे.
4. मुला व मुलींच्या सामाजिक विकासाची तुलना करणे.
5. विविध शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व सामाजिक विकासाची तुलना करणे.

गृहीतके

1. मुला व मुलींच्या भावनिक विकासामध्ये लक्षणीय फरक आढळणार नाही.
2. मुला व मुलींच्या सामाजिक विकासामध्ये लक्षणीय फरक आढळणार नाही.
3. विविध शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक विकासामध्ये लक्षणीय फरक आढळणार नाही.
4. विविध शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक विकासामध्ये लक्षणीय फरक आढळणार नाही.

संबंधित साहित्याचा आढावा

विविध संशोधकांनी विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व सामाजिक विकासावर कुटुंब, शाळा, शिक्षक, समवयस्क गट आणि सामाजिक वातावरणाचा प्रभाव असल्याचे स्पष्ट केले आहे. Hurlock (2001), Santrock (2018), Berk (2017), Woolfolk (2019), Papalia आणि Martorell (2021), Mangal (2019) यांच्या संशोधनांमधून भावनिक स्थैर्य, सामाजिक समायोजन आणि व्यक्तिमत्त्व विकास यांचा परस्परसंबंध अधोरेखित करण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (2020) आणि NCERT (2006) यांनी विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक-भावनिक शिक्षणाला शालेय शिक्षणाचा महत्त्वपूर्ण घटक मानले आहे. उपलब्ध साहित्याचा अभ्यास केल्यानंतर अंबाजोगाई शहरातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व सामाजिक विकासावरील तुलनात्मक संशोधन मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध असल्याचे आढळून आले.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययनासाठी वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

लोकसंख्या

अंबाजोगाई शहरातील नववीच्या वर्गातील सर्व माध्यमिक विद्यार्थी.

नमुना

शाळेचे नाव	मुले	मुली	एकूण
जोधाप्रसादजी माध्यमिक विद्यालय	20	20	40
वसंतराव नाईक माध्यमिक आश्रम शाळा	20	20	40
मुकुंदराज माध्यमिक विद्यालय	20	20	40
खोलेश्वर माध्यमिक विद्यालय	20	20	40
एकूण	80	80	160

संशोधन साधन

माहिती संकलनासाठी संशोधकाने स्वनिर्मित भावनिक व सामाजिक विकास प्रश्नावलीचा वापर केला. प्रश्नावलीमध्ये भावनिक विकास व सामाजिक विकासाशी संबंधित विधाने समाविष्ट करण्यात आली होती. प्रतिसाद नोंदविण्यासाठी Likert पाच-बिंदू श्रेणीचा वापर करण्यात आला.

माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्णयन

तक्ता 1 : शाळानुसार भावनिक विकास

शाळा	N	Mean	SD
जोधाप्रसादजी माध्यमिक विद्यालय	40	74.25	5.82
वसंतराव नाईक माध्यमिक आश्रम शाळा	40	72.18	6.14
मुकुंदराज माध्यमिक विद्यालय	40	76.42	5.35

खोलेश्वर माध्यमिक विद्यालय	40	73.87	5.96
----------------------------	----	-------	------

अर्थनिर्णयन : मुकुंदराज माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांचा भावनिक विकास सर्वाधिक आढळून आला.

तक्ता 2 : शाळानुसार सामाजिक विकास

शाळा	N	Mean	SD
जोधाप्रसादजी माध्यमिक विद्यालय	40	75.46	5.71
वसंतराव नाईक माध्यमिक आश्रम शाळा	40	73.28	6.02
मुकुंदराज माध्यमिक विद्यालय	40	77.64	5.10
खोलेश्वर माध्यमिक विद्यालय	40	74.95	5.43

अर्थनिर्णयन : सामाजिक विकासामध्येही मुकुंदराज माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांचे गुण सर्वाधिक आढळून आले.

तक्ता 3 : मुला व मुलींच्या भावनिक विकासाची तुलना

गट	N	Mean	SD	t-value
मुले	80	73.12	5.94	
मुली	80	75.24	5.48	2.31

अर्थनिर्णयन : t-मूल्य 2.31 असल्याने मुला व मुलींच्या भावनिक विकासामध्ये लक्षणीय फरक आढळून आला. मुलींचा भावनिक विकास अधिक असल्याचे दिसून आले.

तक्ता 4 : मुला व मुलींच्या सामाजिक विकासाची तुलना

गट	N	Mean	SD	t-value
मुले	80	74.26	5.67	
मुली	80	76.54	5.12	2.54

अर्थनिर्णयन : मुला व मुलींच्या सामाजिक विकासामध्ये लक्षणीय फरक आढळून आला. मुलींचा सामाजिक विकास अधिक असल्याचे दिसून आले.

चर्चा

अध्ययनातून विद्यार्थ्यांचा भावनिक व सामाजिक विकास समाधानकारक स्तरावर असल्याचे स्पष्ट झाले. मुलींचे गुण मुलांच्या तुलनेत अधिक आढळले. हे निष्कर्ष सामाजिक संवेदनशीलता, भावनिक अभिव्यक्ती आणि सामाजिक समायोजन यांसंबंधीच्या पूर्वीच्या संशोधनांशी सुसंगत आहेत. शालेय वातावरण, शिक्षकांचे

मार्गदर्शन आणि सहशालेय उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या विकासावर सकारात्मक प्रभाव टाकतात हे या अध्ययनातून दिसून आले.

निष्कर्ष

1. विद्यार्थ्यांचा भावनिक विकास समाधानकारक आढळून आला.
2. विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास समाधानकारक आढळून आला.
3. मुलींचा भावनिक विकास मुलांच्या तुलनेत अधिक आढळून आला.
4. मुलींचा सामाजिक विकास मुलांच्या तुलनेत अधिक आढळून आला.
5. मुकुंदराज माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांचे भावनिक व सामाजिक विकास गुण तुलनेने अधिक आढळून आले.
6. शालेय वातावरण आणि सहशालेय उपक्रमांचा विद्यार्थ्यांच्या विकासावर सकारात्मक प्रभाव दिसून आला.
7. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सामाजिक-भावनिक शिक्षण आवश्यक आहे.

शिफारसी

1. शाळांमध्ये समुपदेशन सेवा उपलब्ध करून द्याव्यात.
2. सामाजिक-भावनिक शिक्षणावर आधारित कार्यक्रम राबवावेत.
3. विद्यार्थ्यांसाठी व्यक्तिमत्त्व विकास शिबिरे आयोजित करावीत.
4. पालक-शिक्षक सहकार्य वाढवावे.
5. नेतृत्व व सामाजिक जबाबदारी विकसित करणारे उपक्रम आयोजित करावेत.

अध्ययनाच्या मर्यादा

1. अध्ययन अंबाजोगाई शहरातील निवडक चार शाळांपुरते मर्यादित आहे.
2. अध्ययनासाठी केवळ नववीच्या विद्यार्थ्यांचा समावेश करण्यात आला.
3. माहिती संकलनासाठी स्वनिर्मित प्रश्नावलीचा वापर करण्यात आला.
4. निष्कर्ष नमुन्यापुरते मर्यादित आहेत.

संदर्भसूची

- Berk, L. E. (2017). *Development Through the Lifespan*. Pearson.
- Best, J. W., & Kahn, J. V. (2016). *Research in Education*. Pearson.
- Garrett, H. E. (2008). *Statistics in Psychology and Education*. Paragon.
- Hurlock, E. B. (2001). *Developmental Psychology: A Life Span Approach*. Tata McGraw-Hill.
- Kothari, C. R. (2004). *Research Methodology: Methods and Techniques*. New Age International.
- Mangal, S. K. (2019). *Advanced Educational Psychology*. PHI Learning.
- NCERT. (2006). *Position Paper on Guidance and Counselling*. New Delhi.
- Papalia, D. E., & Martorell, G. (2021). *Experience Human Development*. McGraw-Hill.
- Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Ministry of Education.
- Santrock, J. W. (2018). *Adolescence*. McGraw-Hill.
- Woolfolk, A. (2019). *Educational Psychology*. Pearson.